

XIX-XX АСР БОШЛАРИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁГА ҚИЛИНГАН НЕМИС ЭКСПЕДИЦИЯЛАРИ ТАРИХИДАН

Якубова Мухтарам Бакаевна

СамДУ тарих факультети ўқитувчиси (PhD)

E-mail: yakubovamukhtaram@gmail.com

Аннотация. Мақола 19-аср охири – 20-аср бошларида Германиянинг Ўрта Осиёга қилган илмий экспедициялари тарихига бағишланган. Экспедицияларнинг мақсадлари, иштирокчиларнинг таркиби, тўпланган материаллар ва уларнинг фан учун аҳамияти ўрганилади. Немис шарқшуносларининг минтақа маданияти, тарихи ва археологиясини халқаро манфаатлар нуктаи назаридан ўрганишга қўшган ҳиссаси қайд етилган.

Калит сўзлар: Ўрта Осиё, немис экспедициялари, шарқшунослик, археология, илмий тадқиқотлар, 19–20-асрлар.

Аннотация. Статья посвящена истории немецких научных экспедиций в Центральную Азию в конце XIX — начале XX века. Исследуются цели экспедиций, состав участников, собранные материалы и их значение для науки. Отмечается вклад немецких востоковедов в изучение культуры, истории и археологии региона в контексте международных интересов.

Ключевые слова: Центральная Азия, немецкие экспедиции, востоковедение, археология, научные исследования, XIX–XX века.

Abstract. This article explores the history of German scientific expeditions to Central Asia in the late 19th and early 20th centuries. It examines the goals, participants, and collected data, highlighting their scientific value. The study emphasizes the contribution of German orientalists to the research of the region's culture, history, and archaeology amid growing international interest.

Key words: Central Asia, German expeditions, Oriental studies, archaeology, scientific research, 19th–20th centuries.

Марказий Осиё ва Ғарбий Европа халқлари ўртасидаги маданий, иқтисодий, сиёсий алоқалар кўп асрлик тарихга эга. Европалик тадқиқотчиларнинг Марказий

Осиёга қизиқиши ўрта асрлардан тортиб янги замон даврига қадар ҳам сусаймаган. (Зияева, 2019.10-12 Б). Натижада ўлкамизнинг географияси, тарихи, этнографиясига оид қимматбаҳо илмий материаллар жамланган. Ушбу ҳудудда бўлган инглиз ва французлар билан бир қаторда немис миллатига мансуб шахслар ҳам талайгина эди. Немис тадқиқотчилари XIX аср охири XX аср бошларида Германия империяси ҳукумати ҳамда Россия империяси буюртмаларига биноан Туркистон ўлкасини тадқиқ қилиш учун сафар қилганлар. Уларнинг орасида табиатшунослар, ҳарбий топографлар, зобитлар, инженер-муҳандислар ҳамда шарқшунос ва этнографларни учратиш мумкин. Уларни бирлаштирувчи умумий томони шундан иборат бўлганки, ушбу шахсларнинг барчаси олий маълумотли бўлиб Берлин, Вюрцбург, Гёттинген, Йена, Магдебург, Дрезден ва бошқа олийгоҳларда таҳсил олишган. Тадқиқотчиларнинг қарийб барчаси ўз сафарлари ҳақида хабар ва эсдаликлар қолдиришган. Бугунги кунда ушбу мавзу Германиянинг ўзида ҳам катта қизиқиш ўйғотмоқда. (F.Torma. 2011.S. 11-18). Ушбу йўналишда Ўзбекистон илмий доиралари ҳам самарали фаолият олиб бориб ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар. (Зияева, 2022. 364-381 бетлар).

Хорижий муаллифларнинг таъкидлашича, XIX аср Европада географик кашфиётлар қайта жонланган давр ҳисобланади. “Буюк географик кашфиётлар” янги даврнинг оламшумул воқеаси бўлса-да, XIX аср ҳам замондошлар томонидан “иккинчи географик кашфиётлар” даври сифатида баҳоланган. Шимолий ва Жанубий кутбларга уюштирилган илмий сафарлар билан бирга Африка қитъасининг ичкари ҳудудларини ўрганиш ушбу даврнинг ўзига хос томонларини белгилаб берди. Африкадаги Нил ва Нигер дарёларини излаб топиш Европа олимлари учун қанчалик қизиқарли бўлса, Марказий Осиё минтақасини ўрганиш ва уни Европа учун янгидан кашф қилиш, ҳудуднинг табиий ҳамда геостратегик ресурсларидан фойдаланиш истикболлари ҳам шунчалик муҳим аҳамият касб этган.

Марказий Осиёга қараб кенгая бошлаган Россия ва Британия учун географик ва этнологик маълумотларга эга бўлиш зарурияти пайдо бўлгач Марказий Осиё экспедициялар учун қизиқарли воқеликка айланди. XIX асрда бутун Европани қамраб олган ушбу жараёндан немис тадқиқотчилари ҳам четда қолмаган. Улар Марказий Осиё экспедицияларида иштирок этиб кенг қамровли илмий фаолият олиб борадилар.

Экспедициялар илмий изланиш ҳарактерига эга бўлиб улар Фанлар Академияси, Географик жамиятлар ҳамда хориж мамлакатлар билан шуғулланувчи

институтлар (Landeskundemuseum) томонидан молиялаштирилган (B.Sidikov. 2003.S. 12-19.). Амалга оширилган тадқиқотлар бутун илм оламини Туркистон ҳақида шу пайтгача номаълум бўлган материаллар билан таништирди. Экспедиция натижалари даврий матбуот ва нашрларда акс эттирилиб илмий жамоатчилик эътиборига ҳавола этилган. Geographische Zeitschrift, Leipzig, Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg, Neue Zuericher Zeitung, Petermann's Geographische Mitteilungen, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Wien, Verhandlungen der Gesellschaft fuer Erdkunde zu Berlin, Wiener Zeitschrift fuer die Kunde des Morgenlandes, Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft, Zeitschrift der Gesellschaft fuer Erdkunde zu Berlin каби газета ва журналлар бу борада жуда фаол бўлган (R.Mark. 2012.S. 22-29).

Марказий Осиёни ўрганиш билан шуғулланган немисзабон тадқиқотчиларнинг илмий асарлари асосан Россия, Германия ва Австро-Венгрияда чоп этилган. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россиянинг Марказий Осиё сиёсати Германия билан ўзаро боғлиқлик (немисча-Verzahnung), кенг қамровли алоқалар фонида амалга оширилади.

Бу нафақат ҳарбий кооперацияларда, балки ижтимоий ва иқтисодий соҳаларда ҳам кузатилади. Марказий Осиёга Россия орқали барча касб эгалари: олимлар, савдогарлар, техниклар ва бошқалар бажонидил юборилган. Немис ҳарбийлари ҳатто давлат бошқарувига ҳам кенг миқёсда жалб қилинган. Марказий Осиёда рус армиясидаги хизмат учун яхши ҳақ тўланганлиги ва ҳарбий карьерада тез ўсиш таъминланганлиги боис немис ҳарбийларининг рус армияси сафида Туркистонга бориши кенг тус олади. Уларнинг орасида рус ва шарқ тиллари билимдонлари кўп учрайди. Натижада ҳарбий экспедициялар давомида ана шундай мутахассислар томонидан салмоқли илмий тадқиқотлар яратилади. Бу немис ҳарбий тадқиқотчиларининг Туркистонга ундаган сабаблардан бири эди. Германия ва Россия ўртасидаги илиқ муносабатлар ва ўша пайтдаги Европада “terra incognita” бўлган Ориент- Шарқни “кашф этиш” каби умумий давр руҳияти бу масалада ҳал қилувчи омил бўлган. Шу боис Туркистонда ҳарбий соҳадан йироқ бўлган немислар: ҳаваскор тадқиқотчилар ҳамда етук мутахассислар ҳам кенг фаолият юргизган.

Осиёнинг баланд тоғ тизмалари ҳақидаги тадқиқотларда ландшафт тасвирлари, этнографик кузатувлар, тоғларнинг географик микрокосмос сифатидаги таърифлари батафсил ёритилади. Туркистон орографияси ва гидрономиясига бағишланган немис илмий тадқиқотлари ўз даври илм-фанида

катта шов-шувларга сабаб бўлган (S.Hedin.1904; M.Schlagintweit.1860; W.Werner 1880). Туркистон тоғларининг кашф этилиши кечроқ содир бўлган бўлса-да, аммо табиий соҳа тадқиқотлари ичида феномен ҳисобланган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида британ ва рус экспедициялари Тянь-шан ва Помир тоғларини империя сиёсий қудратини ошириш мақсадида амалга оширган бўлса, немис олимларининг тадқиқотлари 1880 йилларгача кузатиш ва маълумотларни хулоса сифатида акс эттириш билан чекланган. Демак, рус ва британ тадқиқотлари ориенталистик нуқтаи назардан олиб борилган бўлса, немис экспедициялари фан тармоқларини ривожлантиришга хизмат қилган.

Туркистонда олиб борилган немис олимларининг тадқиқотлари табиий соҳаларнинг орография - (тоғ ва тоғ тизмаларини ўрганиш), ирригация – (суғориш тизимини ўрганиш), гидрография – (сув ҳавзаларини ўрганиш), климатология - (иқлимшунослик), зоология – (ҳайвонларни ўрганиш), энтомология - (ҳашаротларни ўрганиш), лепидоптерология –(капалакларни ўрганиш), ихтиология – (балиқларни ўрганиш), альпинизм каби бир неча йўналишларига бағишланган. Тадқиқотчилар ўз соҳасининг етук мутахассиси бўлиб, аксарият кўпчилиги Марказий Осиё минтақаси тадқиқотларидан олдин дунёнинг турли нукталаридаги экспедицияларда иштирок этишган.

Марказий Осиёда бўлган немис натуралистлари тўплаган коллекцияларни ўрганиш натижасида Туркистоннинг ҳайвонот ва наботот оламига оид фан учун янгилик бўлган бир неча юзлаб янги турлар кашф этилган. Мисол учун, Леманнинг илмий фаолияти бунинг яққол исботлайди (A.Lehmann. 1852). Бу ёш немис олими ботаника фанини 180 янги тур ва унча номаълум бўлган 20 янги ўсимлик навлари билан бойитди. Леманн кашф этган 18 та янги ўсимликка олимнинг номи берилган.

Туркистон табиатини катта қизиқиш билан ўрганган немис тадқиқотчилардан Ост-Индия компанияси хизматида бўлган ака-ука Шлагинтвайтларни эслаш жоиз. Улар 1854-1858 йилларда Марказий Осиёга экспедиция уюштирган. Ушбу экспедиция немислар раҳбарлигидаги илк илмий-тадқиқот сафари эди (W.Werner. 1880). Ака-ука Шлагинтвайтлар Марказий Осиё юқори тоғ тизмаларини илмий ўрганилиши анъаналарини бошлаб берган. Улар Ҳимолай тоғларининг доволари ва дарё ўзанларини ўрганиб чиқишган. Туркистон орографияси ва гидрономиясига бағишланган илмий тадқиқотлари ўз даври илм-фанида катта шов-шувларга сабаб бўлган. Экспедицияга уч ака-ука чиқиб, бироқ ватанига фақат икkitасигина қайтиб келган. Ака-ука Шлагинтвайтлар тадқиқот ишларини алоҳида алоҳида олиб боришади, маълум бир даврга тарқалишиб биров вақтдан сўнг келишилган бир

худудда учрашишади. Шунда Арнолд Шлагинтвайтнинг Қошғарга етиб келиши у ерда императорга қарши исён пайтига тўғри келади.

28 ёшлик Арнолд Шлагинтвайт 1857 йил 26 августда Қошғарда жосусликда айбланиб Хитой императори томонидан қатл этилади. Европага қайтгач Шлагинтвайтлар Марказий Осиё орографиясига оид илмий тадқиқотларини Ҳиндистон ва Марказий Осиёга қилган экспедиция ҳақидаги маълумотлар акс эттирилган “Химолай тоғлари узра. Ака-ука Шлагинтвайтларнинг 1854-1858 йилларда Ҳиндистон ва Марказий Осиёга қилган экспедицияси” (М. Schlagintweit. 1860) номли китобда акс эттирилган.

Немис тадқиқотчиларининг илмий изланишларида табиатшуносликнинг янги қирралари кашф этилган. Ушбу тадқиқотлар нафақат Туркистон, балки бутун жаҳон табиий фанлар ривожига улкан ҳисса қўшиб, Марказий Осиё табиий соҳалари учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, XIX асрдан бошлаб Марказий Осиёни ўрганиш мақсадида амалга оширилган сафарлар илмий характерга эга бўлиб, худуднинг нафақат Европа олимлари хусусан немисзабон олимлари, балки ҳаваскор изланувчилар томонидан ҳам чуқур тадқиқ этилганлигини кўрсатади. Ушбу мақсадда ташкил этилган экспедициялар натижалари турли нашрларда чоп этилиб, Туркистон илм-фани, тарихи, маданиятига оид қимматбаҳо маълумотларни ўзида мужассам этган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Зияева Д.Х. Ўзбекистонда интеллектуал мерос тарихига оид манбалар (XIX – XX аср бошлари). Тошкент. – 2018; Ўзбекистон табиий соҳаларига оид илмий экспедициялар тарихидан. - Тошкент. 2019; Ўзбекистон тарихига оид манба ва тадқиқотлар (XIX – XX аср бошлари) Масъул муҳаррир Д.Х. Зияева. Тошкент: Nurafshon business, 2022. 364-381 бетлар
2. Lehmann A. Alexander Lehmann's Reise nach Buchara und Samarkand in den Jahren 1841 und 1842 (Nach den hinterlassenen Schriften desselben bearbeitet, und mit Anmerkungen versehen von G. v. Helmersen. Nebst einem zoologischen Anhaenge von J.F.Brandt. Berlin, 1852
3. Mark R. Im Schatten des Great Game. Deutsche “Weltpolitik” und russische Imperialismus in Zentralasien 1871-1914. Hamburg. 2012
4. Torma F. Turkestan-Expeditionen. Zur Kulturgeschichte deutscher Forschungsreisen nach Mittelasien (1890-1930). Bielefeld. 2011.

5. Sidikov B. Eine unermessliche Region. Deutsche Bilder und Zerrbilder von Mittelasien (1852-1914). Berlin.2003
6. Hedin S. Die geographisch-wissenschaftlichen Ergebnisse meiner Reisen in Zentralasien 1894-1897. Leipzig, 1904; Petzholdt A. Turkestan. Auf Grundlage einer im Jahre 1871 unternommenen Bereisung des Landes. Leipzig;
7. Schlagintweit M., Ueber den Himalaya. Die Expedition der Brueder Schlagintweit nach Indien und Zentralasien 1854-1858, Berlin, 1860;
8. Werner W., Das Kaiserreich Ostindien und die angrenzenden Gebirgslaender, nach den Reisen der Brueder Schlagintweit und anderer neuerer Forscher dargestellt. Berlin, 1880